9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı
9th International Congress of Turcology Proceedings Book

İSTANBUL UNIVERSITY PRESS

DOI: 10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.034

Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezm Türkçesine Satır Altı Çevirili Bilinmeyen Bazı Nüshaları

Some Previously Unknown Copies of *Muqaddimat Al-Adab* with Interlinear Translations into Khwarezm Turkish

Gülser ERSOY[1]

[1]Kütahya Germiyan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Kütahya, Türkiye

ORCID: G.E. 0000-0003-1002-1967

ÖZ

Satır altı tercümeleri ile Türkçenin söz varlığı bakımından önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen Mukaddimetü'l-Edeb (ME), Zemahşerî diye şöhret bulmuş olan Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harezmî (ö. 1144) tarafından Harezmşahlar padişahı Atsız'a Arapça öğretmek için yazılmış olan bir eserdir. Bu eserin Farsça, eski bir İran dili olan Harezmce, Harezm Türkçesi, Moğolca, Çağatayca, Azerbaycan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Klasik Osmanlı Türkçesine çok sayıda satır altı tercümesinin bulunması, bir dönem Arapça öğretmek maksadı ile ondan çokça istifade edildiğini gösterir. Bu bildiride öncelikle Mukaddimetü'l-Edeb'in farklı dillere yapılan satır altı çevirilerinden bahsedilmiştir. Akabinde ME'nin Harezm Türkçesine satır altı çevirisi bulunan nüshalar ve bunlarla ilgili çalışmalara değinilmiştir. Bu bağlamda Zeki Velidi Togan ve Nuri Yüce'nin konu ile ilgili çalışmalarına temas edilmiştir. Bütün bunların ardından konu ile ilgili çalışmalarda değinilmeyen dört nüsha tanıtılmıştır. Bu nüshalar Cambridge Kütüphanesinde Dd. 10. 6, Paris Bibliothéque Nationale'de Arabe 4304, İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 78699 ve Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa 1517 numarada kayıtlıdır. Nüshalar tanıtılırken önce bunların fiziki tavsifi yapılmış daha sonra belli başlı dillik özelliklerinden bahsedilmiştir. Paris nüshasının sadece fiiller kısmının tercümesini ihtiva ettiği, diğer nüshaların ise hem isimler hem de fiiller kısmını ihtiva ettiği ve zengin bir içeriğe sahip olduğu vurgulanmıştır. Sonuç kısmında Türkçenin tarihî söz varlığı açısından son derece kıymetli verileri ihtiva eden nüshaların bundan sonraki çalışmalarda muhakkak göz önünde bulundurulması gerektiğinin altı çizilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mukaddimetü'l-Edeb, Zemahşeri, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, Paris Bibliothéque Nationale, Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi, Köprülü Kütüphanesi

ABSTRACT

Mukaddimat al-Adab is accepted as an important source in terms of Turkish vocabulary with its interlinear translations and is known to be a work Jaarullah Abul Qasım Mahmud b. Umar az-Zamakhshari al-Khwarizmi

Başvuru/Submitted: 18.05.2021 **Kabul/Accepted:** 24.08.2021

***Sorumlu yazar/Corresponding author:** Gülser ERSOY (Dr.), Kütahya Germiyan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Kütahya, Türkiye. E-posta: gulserersoy@hotmail.com 0000-0003-1002-1967

Atıf/Citation: Ersoy, G. (2022). *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Harezm Türkçesine satır altı çevirili bilinmeyen bazı nüshaları. Korkmaz, F. (Ed.), *9. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 489-500).
https://doi.org/10.26650/PB/AA10AA14.2023.001.034

(d. 1144) wrote to teach Arabic to Atsız, the sultan of the Khwarazmshahs. This work has many interlinear translations into Persian, the old Iranian language of Khwarazm, Khwarazm Turkish, Mongolian, Chagatai, Azerbaijani Turkish, Old Anatolian Turkish, and Classical Ottoman Turkish. This shows this work to have been used extensively for the purpose of teaching Arabic for some time. This paper first talks about the interlinear translations of *Mukaddimat al-Adab* into different languages followed by copies of it involving the interlinear translation into Khwarazm Turkish and studies related to these. The article discusses the studies on the subject from Zeki Velidi Togan and Nuri Yüce in this context, then introduces four copies that were not mentioned in these studies. The previously unknown copies introduced in this paper are registered at Cambridge University Library Dd. 10. 6, Paris Bibliothéque Nationale Arabe 4304, Iran Meclis-i Şura Library 78699, and Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa 1517 in Istanbul. While introducing these copies, the article first describes their physical characteristics and then discusses their specific linguistic features. The Paris copy is understood to only possess the translation of verbal parts, while the other copies contain translations of both nominal and verbal parts. The article's conclusion underlines that the new copies contain valuable data in terms of the historical vocabulary of the Turkish language and should definitely be taken into account in future studies.
Keywords: *Muqaddimat al-Adab*, Zamahkshari, Cambridge University Library, Paris Bibliothéque Nationale, the Library of Iran's Majlis, Köprülü Library

Giriş

Bilindiği üzere satır altı tercümeleri ile Türkçenin söz varlığı bakımından önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen Mukaddimetü'l-Edeb (ME), Zemahşerî diye şöhret bulmuş olan Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harezmî (ö. 1144) tarafından Harezmşahlar padişahı Atsız'a Arapça öğretmek için yazılmış olan bir eserdir. Bu eserin Farsça, eski bir İran dili olan Harezmce, Harezm Türkçesi, Moğolca, Çağatayca, Azerbaycan Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi, Klasik Osmanlı Türkçesine çok sayıda satır altı tercümesinin bulunması, bir dönem Arapça öğretmek maksadı ile ondan çokça istifade edildiğini gösterir. Bir mukaddime ve sonrasında isimler, fiiller, harfler, isim çekimi, fiil çekimi gibi bölümlerden meydana gelen ME'nin genellikle isimler ve fiiller kısımları tercümeye tabi tutulmuştur.

ME'nin Doğu Türkçesi ile satır altı çevirili nüshalarından detaylı bir şekilde ilk olarak bahseden Zeki Velidi Togan olmuştur. "Zimahşerî'nin Doğu Türkçesi İle Mukaddimetü'l-Edeb'i" başlıklı yazısında ME'nin on beş kadim nüshasından bahsederek tanıttığı nüshaların karşılaştırılması suretiyle kitabın Türkçesinin müellifi tarafından yazılmış şekline ulaşılabileceğini belirtir (Togan, 1964). Togan karşılaştırmalı metin tesisi ameliyesi için özellikle Paris, Berlin ve Yozgat nüshalarının önemli olduğunun altını çizerek karşılaştırma işleminde muhakkak bu nüshalardan istifade edilmesi gerektiğinin önemini vurgular. Kendisinin bu çalışmaya başladığını ancak Viyana'ya gitmesi gerektiğinden belirtilen işi İstanbul'da yaşayan Kazak bilginlerinden Ayit Muhammed'den talep ettiğini anlatır. Daha sonra Ayit Muhammed'in vefat ettiğini, kendisinin de bu işle meşgul olamadığını söyler. Akabinde de bahsettiği çalışmanın tamamlanmasının Türk Dili sahasında önemli bir kazanç olacağının altını çizer (Togan, 1964, s. 88).

ME'nin Harezm Türkçesi ile satır altı nüshalarından bahseden bir diğer çalışma da Nuri Yüce'ye aittir. Yüce, İran'ın Şuşter şehrinde Prof. Dr. Orhan Bilgin tarafından bulunan ve ülkemize getirilerek kopyası alındıktan sonra tekrar sahibine gönderilen nüshayı dil malzemesi bakımından değerlendirmiş, metni yayımlamış ve metnini dizinini araştırmacıların ilgisine sunmuştur. Yüce, Togan tarafından tanıtılan on beş nüshaya Şuşter, Rampur 3810, Taşkent 2699, Taşkent 3807, Kastamonu (2487) numaralardaki kayıtlı eserleri ilave etti (Yüce, 2014, s. 9). Ayrıca Aysu Ata çalışmasında, 1338 tarihte istinsah edilen Hive nüshasından bahsetmektedir (2014, s. 41). Dil malzemesi bakımından ME'nin en zengin kopyalarından biri olan Şuşter nüshasında ne yazık ki isimler kısmının tamamı, fiiller kısmının da baştan bazı babları eksiktir (Yüce, 2014, s. 9). Ülkemizde Harezm Türkçesi ve ME ile ilgili tezler ve makaleler bahsi geçen neşri esas alarak yapılmıştır.

Son zamanlarda diğer nüshalara da ilginin arttığı görülmektedir. Bu bağlamda Yüksek Öğretim Kurumunun tamamlanmış ve devam eden tez çalışmalarının tarama imkanının sunulduğu sitesinde Berlin, Paris-Yozgat, Yozgat-İstanbul Üniversitesi nüshaları ile ilgili doktora çalışmalarının sürdürüldüğü görülmektedir[1].

1 https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp ET: 27.06.2021

Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezm Türkçesine Satır Altı Çevirili Bilinmeyen Bazı Nüshaları

Türkçe el yazmalarının dünyanın muhtelif bölgelerine dağılmış bulunmasından ve bunlarla ilgili toplu bir dökümün bulunmamasından konu ile ilgilenen araştırmacılar ME'nin nüshalarının bir kısmından haberdar olamamışlardır. Kütüphaneler tarandıkça konu ile alakalı yeni nüshalar ortaya çıkmaktadır. Hiç şüphe yok ki zengin içerikleriyle bu yeni nüshalar, alanla ilgili çalışmalara katkı sağlayacaktır.

ME'nin Harezm Türkçesi ile satır altı çevirisinin bulunduğu şu nüshalara eserle ilgili çalışmalarda tesadüf edilmemiştir: Cambridge Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan ve Dd. 10. 6, Paris Bibliothéque Nationale'de bulunan Arabe 4304, İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 78699 ve Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa 1517 numaralarda kayıtlı nüshalar. Bu nüshalar zengin söz varlığı, diğer çevirilerdeki boş bırakılmış yani tercümesi verilmemiş kelimelere karşılık verilmesi gibi hususlardan dikkatleri çekmektedir. Bu bakımdan bundan sonraki Harezm Türkçesi ve ME ile ilgili çalışmalarda tanıtılan metinler muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır.

Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Dd. 10. 6

Kâğıt: 224 yaprak, saman rengi kâğıt. **Ebat:** 240*164. **Hat:** Hem orijinal metin hem de çeviri nesih hatla. **Satır:** 9. **Cetvel:** Yok. **Serlevha:** Yok. **Mihrabiye:** Yok. **Mürekkep:** Fasıl başlıkları kırmızı, metin siyah mürekkep. **Tezyinat:** Yok. **Müstensih:** Ramazan bin Hacı Behâ Veled bin Şemsüddin. **İstinsah yeri:** Yok. **İstinsah tarihi:** 790 (1388).

Kral I. George'un üniversite kütüphanesine bağışladığı bu nüshada isimler ve fiiller kısmının -188a'ya kadar- Farsça ve Türkçe satır altı çevirileri mevcuttur (Browne, 1896, s. 258). Türkçe söz varlığı bakımından oldukça zengin bir nüshadır. Pek çok kelimenin karşılığı verilmeye çalışılmıştır. Bu nüshanın dikkat çeken hususlarından biri de Mukaddime kısmının birkaç cümlesinin Türkçe çevirisinin bulunmasıdır. Bu bildiride tanıtılacak olan İran nüshası hariç diğer nüshalarda, belirtilen kısmın çevirisine rastlanmaz. Mukaddime kısmındaki çeviri şu şekildedir:

همه شکر و سباس تنگریقا اول تنگری کم ارتوق قیلدی قموغ تیللر اوزا عرب تلینی نتاک کم ارتوق قیلدی
بو ایندورلمش کتابنی بو عرب تیلی برلا اوزکا کتابلر اوزا ...

Harezm Türkçesi ile yazılan nüshanın belirgin dillik özellikleri şu şekilde sıralanabilir: Kök Türk metinlerinde kimi kelimelerde iki ünlü arasında ya da kök sonunda var olduğu –kimi dil bilimcilerce- kabul edilen /b/ sesinin eldeki nüshada düzenli olarak /w/ ile işaretlendiği görülmektedir. *İw (7a/01), suw (11b/01), tiwe (14a/06), yawuz (16a/01)* kelimelerinde /w/ sesi düzenli olarak ف ile yazılmıştır. Bu durum *iki ünlü arasındaki veya kök sonundaki /b/ sesinin Karahanlı ve Harezm sahasında /w/ sesine dönüştüğü* (Eckmann, 2013, s. 37) bilgisini destekler mahiyettedir.

Eldeki nüshada dikkat çeken bir diğer dillik özellik dişler arası sızıcı /d/ sesinin ikili bir kullanım sergilemesidir. Nitekim *ö**ḏ**lek (6a/01-02), yı**ḏ**ı**ġ**lı**ġ** (14a/01), e**ḏ**gü (15b/09)* gibi kelimelerde /ḏ/ sesi korunurken *boya**ġ** (10a/06-07), a**y**a**ḳ** (10b/08) ve **ḳ**u**y**u**ġ** (12b/01)* gibi kelimelerde

/ḍ/>/y/ değişimi gerçekleşmiştir. Dişler arası sızıcı /d/ sesinin sık sık /y/ ile yer değiştirmesi Harezm Türkçesinin dillik özellikleri arasında kabul edilmektedir (Eckmann, 2014, s. 12; Argunşah ve Yüksekkaya, 2014, s. 185).

Eserde birden çok heceden oluşan kelimelerin sonundaki / -ġ, -g/ ünsüzü ile hece ve morfemin ön sesinde yer alan / -ġ-, -g-/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir: ***Yatsıġ*** *namazı vaḳtı (6a/03),* ***ḳatıġ*** *yaġmur (7b/09),* ***uluġ ḳatreliġ*** *yaġmur (8a/01),* ***körklüg*** *yaġmur (8a/01),* ***çerig*** *tozu (8b/01),* ***körklüg suw-luġ*** *yir (8b/07), yaġmursız* ***ḳuruġ*** *yir (8b/08),* ***uluġ*** *taġ (9a/09),* ***sarıġ boyaġ*** *(10a/06),* ***ḳuyuġ*** *(12b/01),****kelgen*** *yıl (5a/06),* ***keçgen*** *tün (5b/06), tigme bir yulduznıŋ* ***tezgin-gen*** *yiri (7a/01),* ***yörigen*** *yılduzlar iwi (7a/01),* ***bulġanuḳ*** *suw (11b/05).*

Nüshanın belirgin bir diğer dillik özelliği de genitif morfemi olarak çoğunlukla +nIŋ işaretleyicisinin kullanılmasıdır. *Tün-niŋ soŋ pāresi (5b/05) krş. tün-nüŋ ilk pāresi (5b/05)* örneğinde olduğu gibi söz konusu morfemde ilerleyici benzeşmesinin etkisi görülmektedir. Ancak genel anlamda morfem düz dar ünlü ile kullanılmaktadır: *Kün-****niŋ*** *evveli (5b/07), taŋ-****nıŋ*** *son nişān-ları (5b/09), Muḥarrem ayı-****nıŋ*** *onunçı küni (6a/05), ḳıyāmat-****nıŋ*** *nişānları (6b/05), yol-****nıŋ*** *tört yanı (11a/05).*

Eserde ablatif morfemi düzenli olarak +dIn ile işaretlenmiştir: ***ḳış-dın*** *ḳırḳınaçı tün (5b/06),* ***öḏlek-din*** *aḫşam-ġa tegi (6a/02), ol* ***vaḳt-din*** *berü (6a/08), yıġaç* ***töpündin*** *çıḳġan butaḳ-lar (15b/02).* Eldeki metnin Harezm Türkçesi dillik özelliklerine sahip olduğunun önemli göstergelerinden biri de ablatif morfeminin +dIn ile işaretlenmesidir. Zira söz konusu morfemin varlığı, Harezm Türkçesinin belirgin dillik özellikleri arasında ifade edilmektedir (Eckmann, 2014, s. 53) İlaveten *yıġaç (8a/07, 11a/05, 14b/02) ~krş. aġaç (13a/02, 13b/08, 16a/02); yüzüm (16a/02-04) krş. üzüm (16a/03)* örneklerindeki gibi kimi kelimelerin ön sesinde /y-/ ~ Ø nöbetleşmesi; *aḫşam (6a/02), oḫşar (14a/04)* ve *ḫarpuz (14b/03)* kelimelerinde ḳ>ḫ değişimi; *sawuḳ (8a/04; 8b/04;11b/04)* ve *yawuḳ (16a/09)* kelimelerinde de ġ>w değişimi söz konusudur.

Tōġ ya`ni toz (8a/08); ḳōm ya`ni talġa (11b/07); yayın balıḳ ya`nī uluġ balıḳ (11b/09); kiçig yab ya`nī arıḳ (12a/03); telük ya`nī in (13a/04) örneklerinde olduğu gibi nüshada kelimelerin zaman zaman açıklaması ile verildiği görülmektedir. Bu durum nüshayı söz varlığı açısından kıymetli kılan bir husustur.

Bibliothéque Nationale Arabe 4304

Baş:

أهنأه الطعام سنگدى انگا طعام آش يهنِأه و يهنُأه و يهنَأه سنگر انگا

Son:

اقمطرَّ اليوم قتيغ بولدى كون و هو قمطرير اول قتيغ كون اكفهدَّ وجهه اچيق بولدى يوزى

Kâğıt: 224 yaprak. **Ebat:** 17*13. **Hat:** Nesih. **Satır:** 7. **Cetvel:** Yok. **Serlevha:** Yok. **Mihrabiye:** Yok. **Tezyinat:** Yok. **Müstensih:** Yok. **İstinsah yeri:** Yok. **İstinsah tarihi:** Yok.

Kütüphaneye *Kitâbü'l-Efâl* adıyla kayıtlıdır. ME'nin sadece fiiller kısmının satır altı Farsça ve Harezm Türkçesine çevirisi vardır. Bu nüshada, hemen hemen bütün fiillerin Türkçe

karşılıkları verilmeye çalışılmıştır. Sondan çok az bir kısım -İf'illâl babından sonra- eksiktir. Fiillerin mâzî (geçmiş zaman), muzârî (aorist) ve mastar çekimleri vardır.

Eldeki nüshanın dillik özellikleri ile Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Dd. 10. 6'da kayıtlı olan nüshanın dillik özellikleri birbirine benzemektedir. Türk dilinin en eski metinlerinde iki ünlü arasında ya da kök sonunda var olduğu kabul edilen /b/ ünsüzünün Harezm Türkçesi ile yazılan *Kitâbü'l-Efâl*'de düzenli olarak /w/ ile işaretlendiği görülmektedir: *Sürtti* ***tiwege*** *öldürükni (1b/05);* ***öwkeledi*** *anıng üze (2b/02);* ***ewürdi*** *anı (3b/02);* ***yawuz*** *sözledi (4a/01);* ***suw*** *saçtı aŋa (5a/02); ürkti* ***tiwe*** *(5b/06); bu* ***sewülgen*** *tişiler (11a/05);* ***awladı*** *(13b/01).* Eserde w'nin yazımında çoğunlukla ڤ harfi kullanılsa da ara ara ف harfine de tanıklık edilmektedir.

Kitâbü'l-Efâl'de tanıklık edilen *cem` ḳıldı* ***boḍunlarnı*** *(5a/04); ḳazdı* ***ḳuḍuġnı*** *(7a/06); taptı anı* ***aḍaḳı*** *birle (11b/03); bu awlanmış* ***kiḍig*** *(keyik) (13b/01); arḳuru* ***ḳoḍdı*** *yıġaçnı ıḍış üze (14a/01); tiwe* ***aḍaḳı*** *birle tepti yerni (14b/05) örneklerinde* dişler arası sızıcı /d/ sesinin yaygın bir şekilde kullanılması kayda değer bir dillik özelliğidir. Ancak Harezm Türkçesinin tipik bir özelliği olarak /ḍ/>/y/ değişiminin yaşandığı kelimelere rastlamak da mümkündür: ***boyamaḳ*** *(2a/05); ol saç* ***boyaġı*** *(2a/05);* ***ḳuyruḳın*** *tepretti tiwe (7a/07).*

Birden çok heceden oluşan kelimelerin sonundaki / **-**ġ, -g/ ünsüzü ile hece ve morfemin ön sesinde yer alan / **-**ġ-, -g-/ ünsüzü eserde korunmuştur. *Bu tamar* ***toluġ*** *ḳan (6a/05);* ***küçlüg*** *yarattı anı Teŋri (6b/07); aġız* ***toluġ*** *ḳustı (12b/01);* ***yalġan*** *sözledi aŋa (3a/02);* ***ḳazġandı*** *mālnı (3a/04);* ***ḳutġarġan, saḳlaġan*** *(7b702); bu yüzin* ***açġan*** *tişi;* ***ḳısḳa*** *boldı kölige taḳı tün (13a/06);* ***sıçġan*** *(14a/07);* ***ḳatıġ esgen*** *yil (17a/07)* çok sayıda verilebilecek örneklerden birkaçıdır.

Eserde genitif morfemi olarak +nIŋ (bu **ḳılıçnıŋ** urġu yiri 2b/01, bu **saḳışnıŋ** `uḳdaları 6a/01, **dōstınıŋ** eligin tuttı 14a/06) kullanılmıştır. Her ne kadar istisna örneğe tanıklık edilse de (nerseni **köŋlünden** keçürdi 12b/06) ablatif morfemi olarak +dIn işaretleyicisine başvurulmuştur: *keltürdi anı bir* ***yirdin*** *bir yirge (2a/02); sızladı yara* ***derddin*** *(2b/02); ġāyib boldı* ***mendin*** *(2b/04);* ***vaḳtindin*** *aşnu bıraḳtı iŋen oġlanını (4a/03); kiterdi* ***aṭdın*** *yapuġnı (15b/03).* Özellikle ablatif morfemi, dil bilimcilerin lehçeler arasındaki farkı belirlemede ortaya koydukları ölçütlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda +dIn morfeminin kullanılması, *Kitâbü'l-Efâl*'in Harezm Türkçesi ile yazılan eserler arasında değerlendirilmesinin bir nedeni olarak gösterilebilir.

y- ünsüzün yer aldığı kelimelere (**yıġladı** 3a/05, yondı **yıġaçnı** 3b/07, butadı **yıġaçnı** 5b/02, ḳavlaḳ tügdi **yipni** 15b/04) sıklıkla tanıklık edilmesi; söz ortası –l- ünsüzünün korunması (**keltürdi** anı bir yirdin bir yirge 2a/02) önemli diğer dillik özelliklerdendir.

Eldeki nüshada yer yer leksik denkliklerin verilmesi oldukça dikkat çeken bir husustur. Bu durum nüshanın söz varlığı bakımından zenginliğini dolayısıyla da kıymetini artırmaktadır: *Tarttı çekti ḳovanı ḳuḍuġdın (16a/03)* örneğinde *tart-* ve *çek-*; eḍledi terini ~eyledi könni (16a/04-05) örneğinde *teri* ve *kön*; yöndürdi anı ma`ṣıyet-ḳa şeyṭān/ şeyṭān azġurdı anı (16a/07) örneklerinde de *ma`ṣıyet-ḳa yöndür-* ve *azġur-* kullanımları leksik denkliklere verilebilecek birkaç örnektir.

Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa 1517[2]

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذى فضل على جميع الاسنة لسان العرب

Son:

شعار دلو كل عين فابحث

Cilt: Kahverengi meşin cilt. **Kâğıt:** 1-292, arası saman renkli kâğıt. **Ebat:** 23*17 (16*11). **Hat:** Nesih. **Satır:** 8 (Şeşen vd 1986, s. 188). **Cetvel:** Yok. **Serlevha:** Yok. **Mihrabiye:** Yok. **Tezyinat:** Yok. **Müstensih:** Necmüddin Hacı bin Ahmed Hˇâce. **İstinsah yeri:** Yok. **İstinsah tarihi:** Safer ayının ilk günler 739 (Ağustos 1338). Zahriyede kurşun kalemle "Türkçe itibariyle şayanı ehemmiyettir" şeklinde bir kayıt düşülmüştür.

İsimler ve fiiller kısımlarının Harezm Türkçesi ile satır altı tercümesini ihtiva eden bir nüshadır. ME'nin satır altı çevirilerinin çoğunun eksikliklerle dolu olduğu malumdur. Diğer nüshalarla karşılaştırıldığında bu nüshada tercümesi verilmeyen isim ve fiillerin çok az olduğu dikkati çeker.

Eser, genel itibariyle Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi Dd. 10. 6 ve Bibliothéque Nationale Arabe 4304 numarada kayıtlı olan ME nüshaları ile aynı dillik özelliklere sahiptir. *Zamane* ***iwrülmeki*** *(3b/08); yörigen yılduzlar* ***iwi*** *(burç) (6a/08);* ***suw*** *(7b/06); bir* ***awuçḳa*** *tolġuça taş (9b/03)* örneklerinde olduğu gibi söz içi ve söz sonunda tanıklık edilen çift dudak ünsüzü ڤ ile işaretlenmiştir.

Diğer nüshalarda olduğu gibi eldeki nüshada da genitif morfemine çoğunlukla +nIŋ şekliyle tanıklık edilmektedir: ***yılnıŋ*** *törtte biri (4a/02);* ***aynıŋ*** *öŋ üç küni (4a/03)*. Ancak gerek ilerleyici benzeşmenin etkisiyle (**tünnüŋ** üçte biri 7a/04) gerekse dudak ünsüzlerinin etkisiyle (**Muḥarrem-nüŋ** onunç küni 5a/03) eserde genitif morfeminin yuvarlak şekline tanıklık etmek mümkündür.

ME'de dişler arası sızıcı /d/ sesine sıklıkla tanıklık edilmektedir: ***öḍlek*** *(4b/06);* ***beḍük*** *ḳatralıġ yaġmur (7b/04);* ***eḍgü*** *yaġmur (7b/05);* ***beḍük*** *taş (9b/02); arıḳ* ***aḍaḳı*** *(10a/05)*. Eserde *ḳuduġ* kelimesine ait /d/ sesinin birkaç satır alt alta gelecek şekilde (10b/01-02-03) د (dal) harfi ile yazılması; *elig adaḳ yuġu suw (12b/07)* örneğinde de *adaḳ* kelimesindeki /d/ sesinin yine د (dal) harfi ile yazılıp bir satır sonra *aḍaḳ (12b/08)* şekliyle yazılması oldukça dikkat çekicidir. Bu durum د (dal) harfi ile yazılan kelimelerde noktanın ihmal edilme ihtimalini ya da kelimelerin arkaik formunun korunduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Eldeki nüshada birden çok heceden oluşan kelimelerin sonundaki / **-**ġ, -g/ ünsüzü ile hece ve morfemin ön sesinde yer alan / **-**ġ-, -g-/ ünsüzünün korunduğuna tanıklık edilmektedir: ***çıŋraġan ḳuruġ*** *balçıḳ (8b/01);* ***uluġ*** *taġ (9a/04);* ***acıġ*** *soġan (11b/04);* ***keçgen*** *tün (4b/01);* ***yalġan*** *taŋ (4b/04); aḫşamdın şafaḳ* ***batġınça*** *(4b/08); kök* ***buçġaḳı*** *(6a/04);* ***yörigen*** *yılduzlar iwi (burç) (6a/08); temürni öziŋe* ***çekgen*** *taş (9b/04);* ***çimgen*** *(11b/07).*

Ablatif morfeminin +dIn şekliyle kullanılması (**ḳışdın** ḳırḳınç ot yaḳu tün 4b/01, **yüksekdin** aşaḳ-ḳa iŋen suw yolı 10a/06); söz başı y- ünsüzünün varlığı (**yıġaç** çiçegi 11b/08, **yıġaç** ḳadeḥ 12a/08); *saġuḳ (7b/07)* ve *ḳaġunluḳ (11b/01)* gibi kelimelerde henüz -ġ->-v- değişiminin görülmemesi eserde dikkat çeken diğer önemli dillik özelliklerdir.

2 Bu nüsha tarafımızdan neşre hazırlanmaktadır.

Tahran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 78699

Baş:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذى فضل على جميع الاسنة لسان العرب

آغاز كردم بنام خدا بخشاينده بخشايشگر سپاس مر خداى را آنک افزون كرد همه زبانها زبان تازى را

باشلار من تنگرى اتى برلا يارلقاغان يارلقاغوچى شكر تنگرى قا اول كم ارتوق قيلدى قاموغ تيل لار اوزا غرب تيلينى

Son:

المضرب لا تضرب لا تضربى

Cilt: Siyah meşin cilt. **Kâğıt:** 1-221, arası saman renkli kâğıt. **Ebat:** 17*10. **Hat:** Nesih. **Satır:** 9. **Cetvel:** Yok. **Serlevha:** Yok. **Mihrabiye:** Yok. **Tezyinat:** Yok. **Müstensih:** yok. **İstinsah yeri:** Yok. **İstinsah tarihi:** Yok.

Hem Farsça hem de Harezm Türkçesi ile satır altı tercümenin bulunduğu bir nüshadır. İsim ve fiiller kısmından çeviriler mevcuttur. Ne yazık ki yanlış ciltlendiğinden bablar ve fasıllar birbirine karışmıştır. Üzerinde çalışma yapılacağı zaman bu durum muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır. Birkaç cümle ile de olsa mukaddime kısmının satır altı tercümesi de bulunmaktadır. Bu duruma yazımızda tanıttığımız Cambridge ve İran nüshasında şahitlik etmekteyiz. Görebildiğimiz diğer nüshalarda mukaddime kısmından hiç çeviri bulunmamaktadır. Her ne kadar çevrilmeyen kısımlar bulunsa da kimi özellikleri itibari ile diğer nüshalarda bulunmayan çevirileri söz varlığı bakımından önem arz etmektedir.

Harezm Türkçesi ile yazılan Tahran nüshasının belirgin dillik özellikleri şu şekilde sıralanabilir: *yawuz er (2b/01, 3a/08), aġız suwı (4b/03, 9b/02 ve birçok satırda)* örneklerinde tanıklık edilen kelime ortası ve kelime sonundaki çift dudak ünsüzü, ڤ ile işaretlenmiştir.

Kelimenin ortasında ve sonunda yer alan dişler arası sızıcı /d/ ünsüzü genel anlamda ذ (zel) ile işaretlenmiştir: ***eḏgü*** *atarmaḳ yalawaç üze (salavat okumak anlamında) (1b/04);* ***boḏun*** *yegreki (2a/08);* ***eḏgü*** *er (2b/01);* ***eḏgülük*** *(3a/07); aġız* ***yıḏıġı*** *(4b/01);* ***keḏig*** *terisindin kāġıẕ (6b/01); ḳalem* ***ḳoḏġu*** *(kalemlik) (6b/05);* ***yıḏıġ*** *kervanı (9b/01); arıḳ* ***aḏaḳı*** *(10a/07);* ***ḳuḏuġ*** */ örülmedük* ***ḳuḏuġ****/ eski* ***ḳuḏuġ*** *(10b/03).* Ancak eserde ***bodunlar*** başı (2b/04) ve kişige ***idġu*** bitig (mektup) (6b/01) kelimelerine ait /d/ ünsüzleri gerçekten د (dal) harfi ile mi işaretlenmek istenmiştir yoksa burada noktanın yazımı hususunda ihmalkâr mı davranılmıştır belli değildir. Zira eserde birçok yerde noktanın ihmal edildiği örneklere rastlamak mümkündür. Bütün bunlara ilaveten Tahran nüshasında Harezm Türkçesinin dillik özelliklerinin bir yansıması olarak /ḏ/>/y/ değişiminin gerçekleştiği kelimelere de rastlanmaktadır: ***ayaḳ*** *deri (2b/07);* ***ḳoltuḳ*** ***yıysı*** *(koltuk altı kokusu) (5b/01);* ***uyutġan*** *ot (7b/08);* ***ḳuymaduḳ*** *altun (8a/04);* ***ayaḳ*** *bilezüki (9a/01);* ***beyük*** *yol (9a/04).*

Nüshada dikkat çeken bir diğer husus birden çok heceden oluşan kelimelerin sonundaki /-ġ, -g/ ünsüzü ile hece ve morfemin ön sesinde yer alan /-ġ-, -g-/ ünsüzünün korunmasıdır: ***bitimegen*** *(ümmi) (1b/04); oġlan* ***ketürgen*** *ḳaravaş (3b/04);* ***közge tüşgen*** *çöp (4a/04); süt* ***emgen*** *tiş (4b/04);* ***yumġaḳ*** *(7a/09);* ***bahālıġ*** *mal (3a/01);* ***tirig*** *mal (3a/02);* ***ḳuruġ*** *boğaz (4b/09);* ***uluġ***

yol (9a/06); ***acıġ*** *suw (10b/06);* ***ataġ*** *(ada) (10b/09)* şeklindeki kullanımlara verilebilecek örnek sayısı oldukça fazladır. Ancak ***ulu*** *mal (3a/02)* örneğinde olduğu gibi nadir de olsa birden çok heceden oluşan kelimenin sonundaki /-ġ, -g/ ünsüzünün düşmesine tanıklık edilebilmektedir.

Tahran nüshasının bir diğer dillik özelliği karşılaşılan örneklerde +dIn ablatif morfeminin kullanılmasıdır. Bu durum eserin Harezm Türkçesi ile yazılmasının doğal bir sonucudur: ***peyġāmbardın*** *soŋ (1b/06);* ***yoldın*** *ötgenler (9a/09).* Bunun yanı sıra *divit tebretgü yıġaç (6b/06);* ***yip*** *(7a/08);* ***yıġaç*** *aġırçaḳ (7b/02); uşaḳ* ***yinçü*** *(8b/03)* örneklerinde söz başı y- ünsüzünün korunduğu görülmektedir.

Nüshayı Türk dili açısından önemli kılan nedenlerden biri de nüshanın sahip olduğu zengin söz varlığıdır. Örneğin "aynı ülkede olan kişiler" anlamında kullanılan *il biri (2a/04)*, "beraber oturulan arkadaş" anlamında kullanılan *oturuş biri (2a/04)*; "aynı kadehi paylaştığın kişi" anlamında kullanılan *ḳadeḥ biri (2a/04)* tamlamalarında geçen *biri* kelimesinin *–daş* morfemi ile aynı anlama gelecek şekilde kullanılması dikkat çekicidir.

Sonuç

Bu çalışmada ME'nin Harezm Türkçesine satır altı çevirisi bulunan ve mevcut çalışmalarda bahsi geçmeyen dört nüshası tanıtılmıştır. Bu nüshaların Türkçenin söz varlığı çalışmalarına katkı sağlayacağı hususunda şüphe bulunmamaktadır. ME'nin bilinen nüshaları da dahil olmak üzere hiçbir nüsha birbirinin aynı değildir. Birinde verilmeyen karşılık bir diğerinde görülebilmektedir ya da Arapça bir kelimeye farklı nüshalarda farklı karşılıklar verilebilmektedir. Buradan anlaşılıyor ki her nüsha kendine has hususiyetleri barındırmaktadır. Aynı zamanda satır altı çeviriyi yazanın bulunduğu çağ ve yöreye bağlı olarak nüshalarda farklı tercümelerle karşılaşılabilmektedir. Bu bakımdan ME'nin Harezm Türkçesi satır altı tercüme ihtiva eden ve henüz bir araştırmaya tabi tutulmamış nüshaları da değerlendirilmelidir. En sonunda da karşılaştırmalı bir çalışma yapılmalıdır. Böylece kelimelere verilen karşılıkların zaman ve yöreye göre ne gibi değişiklikler arz ettiği meselesi vuzuha kavuşacaktır.

Kaynakça / References

Argunşah, M. & Sağol Yüksekkaya, G. (2014), *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezm-Altınordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.

Browne, E. G. (1896). A Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the University of Cambridge. Cambridge: Cambridge University Press.

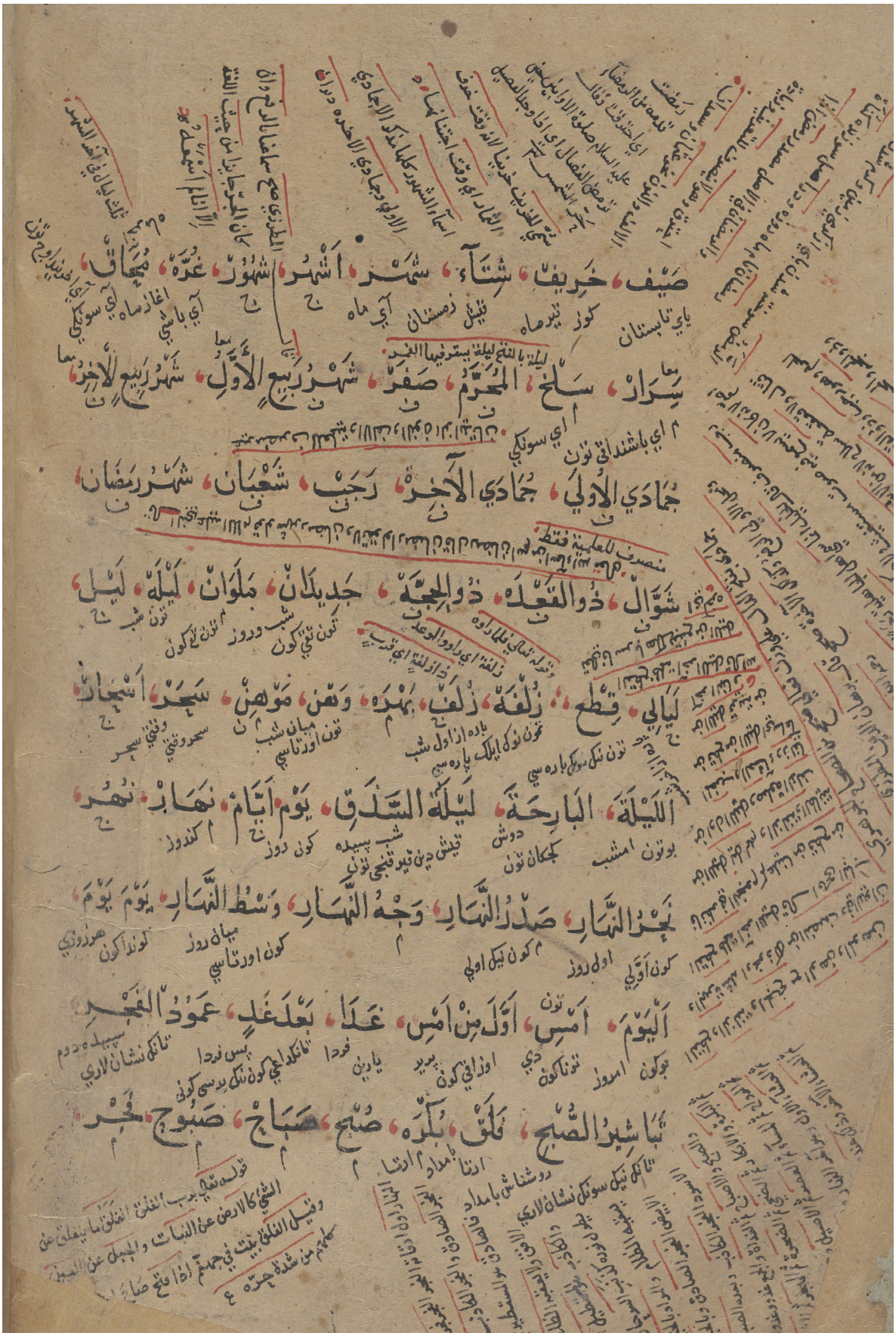
Eckmann, J. (2013). *Çağatayca El Kitabı*, (Çeviren Prof. Dr. Günay Karaağaç). İstanbul: Kesit Yayınları.

Eckmann, J. (2014). Harezm Türkçesi. *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1-38.

Şeşen, R. İzgi, C. & Akpınar, C. (1986) *Fihrisu Mahtûtâti Mektebetü Köprüli II.* İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi.

Togan, Z. V. (1965) Zimahşerî'nin Doğu Türkçesi İle Mukaddimetü'l-Edebim*Türkiyat Mecmuası*, XIV, 81-92.

Yüce, N. (2014). Ebul Kâsım Cârullâh Mahmûd Bin Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zemahşerî el-Hvârizmî *Mukaddimetü'l-Edeb Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: TDK Yayınları.

Cambridge Dd. 10. 6, 5b

Bibliothéque Nationale Arabe 4304, 1[b]-2[a].

Tahran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi 78699, 1b-2a.

Köprülü Kütüphanesi Fazıl Ahmet Paşa 1517, 4b-5a.